

JÜRGEN HABERMAS VE HANNAH ARENDT'İN KAMUSAL ALAN YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Comparative Analysis of Jurgen Habermas and Hannah Arendt's Public Sphere

Hasan ACAR*

Öz

Kamusal alan kavramı sosyal bilimlerde Jürgen Habermas'ın 1962 yılında yayınlanan *Strukturwandel der Öffentlichkeit* isimli çalışması sonrasında daha yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Kamusal alan kavramını Habermas kadar sistemli bir bakış açısıyla ifade etmese de kavramın temel yaklaşımlarını ifade etmesi açısından önem taşıyan bir diğer isim Yahudi kökenli Amerikalı siyaset bilimci Hannah Arendt'tir. Arendt'in 1958 yılında yayınlanan *The Human Condition* isimli çalışmasında, insani etkinlikler kamusal alan ve özel alan sınırları içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. İki çalışmanın da benzer tarihlerde bilim dünyasına kazandırıldığını değerlendirecek olursak, Habermas ve Arendt'in tartışmalarını karşılaştırmalı bir analizle anlamlandırmak değer taşıyacaktır. Kamusal alan kavramı, özellikle sosyalist rejimlerin çöküşüyle birlikte demokratik kuramsal analizlerin ilgi odağı haline gelmiştir. Antik Yunan geleneğine kadar uzanan tarihsel derinliğine karşın kamusal alan kavramına 1980'li yıllarda yeniden başlayan ilgi, kapitalizmin gelişimi karşısında çaresizliği ortaya çıkan demokratik yaklaşımlarla birlikte destek kazanmıştır. Kamusal alan kavramı, Jürgen Habermas ve Hannah Arendt'in kavramı yeniden yorumlama çabalarıyla siyaset bilimi literatürüne önemli kazanımlar sağlamıştır. Bu çalışma, bahsedilen bu bilgiler ışığında, Habermas ve Arendt'in kamusal alan yaklaşımlarının analizini ortaya koyma amaçındadır.

Anahtar Kelimeler: Kamusal Alan, Jürgen Habermas, Hannah Arendt, Sivil Toplum

ABSTRACT

The concept of the public sphere began to be discussed more intensely in social sciences after Jürgen Habermas's work, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, was published in 1962. Although he does not express the concept of the public sphere from a systematic point of view as Habermas, another name that is important in expressing the basic approaches of the concept is the Jewish-American political scientist Hannah Arendt. In Arendt's work titled "The Human Condition," published in 1958, human activities were evaluated within public and private sphere boundaries. Considering that both studies were brought to the world of science on similar dates would be valuable to make sense of Habermas and Arendt's discussions with a comparative analysis. The concept of the public sphere has become the focus of democratic theoretical analysis, especially with the collapse of socialist regimes. Despite its historical depth dating back to the ancient Greek tradition, the renewed interest in the concept of the public sphere in the 1980s gained support with democratic approaches that emerged as helpless against the development of capitalism. The concept of the public sphere has provided essential gains to the political science literature with the efforts of Jürgen Habermas and Hannah Arendt to reinterpret the concept. This study aims to reveal the analysis of Habermas and Arendt's approaches to the public sphere in the light of this information.

Keywords: Public Sphere, Jürgen Habermas, Hannah Arendt, Civil Society

* Doç. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, hasanacar.uludag@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8956-7836

EXTENDED ABSTRACT

Research Problem: The concept of the public sphere began to be discussed more intensely in social sciences after Jürgen Habermas's work, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, was published in 1962. In Arendt's work titled *The Human Condition*, published in 1958, human activities were evaluated within public and private sphere boundaries. Considering that both studies were brought to the world of science on similar dates would be valuable to make sense of Habermas and Arendt's discussions with a comparative analysis. The concept of the public sphere has provided essential gains to the political science literature with the efforts of Jürgen Habermas and Hannah Arendt to reinterpret the concept. This study aims to reveal the analysis of Habermas and Arendt's approaches to the public sphere in the light of this information

Research Questions: It is possible to analyze Habermas and Arendt's discussions on public and private spheres through two research questions.

1. On which ideas did Jürgen Habermas and Hannah Arendt build their public and private sphere conceptualizations?
2. What are the similarities and differences of Jürgen Habermas and Hannah Arendt's conceptualizations of the public sphere, private sphere, and democracy?

Literature Review: The concept of the public sphere has begun to be used in academic research in many fields in Turkey, especially in the 1990s. The process of making the concept the subject of more original discussions in the field of political science and public administration became possible in the early 2000s. The compilation study named *Public Sphere*, which was first published in 2004 under the editorship of Meral Özbek, played an important role in giving a more qualified meaning to the concept.

Habermas, on the subject, tried to express the typology of bourgeois publicity from the point of view of traditional political science in his work called *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Because Habermas argued that if this point of view is expressed in social sciences, the research subject will disintegrate.

Arendt is characterized as a political theorist who is far from the blurring effect of philosophy. Arendt adopted politics as a living space in the public sphere rather than a means of thought. Undoubtedly, the negative experiences that Arendt faced during her lifetime also played a role in the basis of Arendt's adoption of this thou-

ght. At this point, Arendt prompted people to take action as the basic message of *The Human Condition*.

Methodology: Habermas and Arendt's approaches to the public sphere aim to reach normative results based on a historical phenomenon. Most of the studies on the subject are far from comparing these two approaches. However, although the purpose of this study is open to debate, it also includes a comparison of these two scientific analyzes.

The study consists of three parts. In the first part, the nature of Jürgen Habermas's conceptualization of the public sphere has been expressed. In the second part, the features of Hannah Arendt's conceptualization of the public sphere are expressed. In the third and last part, the method followed by Habermas and Arendt on rethinking the public sphere and the criticisms directed to these two approaches are analyzed. Before mentioning Habermas and Arendt's conceptualization of the public sphere, it would be appropriate to talk about the historical development process of the public sphere.

Result and Conclusion: Although Habermas's public sphere model has similar characteristics with Arendt's public sphere model in terms of its historical and normative formation, it is more applicable in terms of the propositions it brings to the political dilemmas of modern society.

Arendt's construction of the public sphere model on the tradition of Ancient Greek society has caused criticism in terms of the applicability of her thoughts. The fact that Arendt's approach to the public sphere concept is more philosophical than Habermas, despite their common points, bears traces of the intellectual distinctions of the two approaches.

As a result of the comparative analysis, it is possible to partially agree with the idea that Habermas' ideas on the recycling of the public sphere are utopian. Because Habermas's propositions on how the relations between private interest and the state will be regulated in the legal arrangements to be made within the said transformation process have not been revealed, another result that emerged from our analysis is Arendt's thoughts. Above all, Arendt's conceptualization of the public sphere includes an elitist approach. Despite all these thoughts, it is not possible to deny the gains made by these two thinkers to the political science literature.

1. GİRİŞ

Kamusal alan kavramı, özellikle 1990'lı yıllarla birlikte Türkiye'de birçok alandaki akademik araştırmalarda kullanılmaya başlanmıştır. Kavramın siyaset bilimi ve kamu yönetimi alanında daha özgün tartışmalara konu olma süreci ise 2000'li yılların başlarında mümkün olmuştur. İlk baskısını 2004 yılında Meral Özbek editörlüğünde yapan *Kamusal Alan* isimli derleme çalışma, kavramında nitelikli anlamlandırılması sürecinde önemli rol oynamıştır (Özbek, 2004, s. 9).

Konuyla ilgili Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* isimli çalışmasında, burjuva kamusalılığı tipolojisini geleneksel politik biliminin bakış açısıyla ifade etmeye çalışmıştır (Habermas, 1962, s. 161-163). Çünkü Habermas toplum bilimleri içerisinde bu bakış açısının ifade edilmesi durumunda araştırma konusunun dağılıp gideceğini savunmuştur. Diğer yandan Habermas'a göre bu kavramı sosyoloji, ekonomi, kamu hukuku ve toplumsal düşünce tarihi içerisinde multi disiplinler bir yaklaşımla ifade etmek henüz mümkün değildir (Habermas, 2017, s. 9).

Arendt, felsefenin bulanıklaştırıcı etkisinden uzak bir siyaset teorisyeni olarak nitelendirilir. Arendt, siyaseti bir düşünce aracı olarak ortaya koymaktan ziyade kamusal alanda bir yaşam alanı olarak benimsemiştir. Kuşkusuz Arendt'in bu düşünceyi benimsemesinin temelinde onun yaşadığı çağda karşı karşıya kaldığı olumsuz deneyimlerin de payı bulunmaktadır. İki dünya savaşına tanıklık eden Arendt, Hitler Almanya'sında bir Yahudi olarak var olmaya çalışmıştır. Trajik olaylara ve sürgünlere maruz kalan Arendt, uzun yıllarca hiçbir ülkeye ait olmadan sürdürdüğü yaşamında, geleneksel felsefi yaklaşıma mesafeli olmuştur. Bu nedenle Arendt, düşünceden hareketle siyasi bir eylemi açıklamaktan ziyade deneyimlerden hareketle siyasetin doğasını kavramaya yönelmiştir (Yılmaz, 2007, s. 11).

Arendt bu noktada İnsanlık Durumu'nun temel mesajı olarak insanları eyleme sevk etmiştir. Toplumun durgunluğuna ve değiştirilemeyen akışına karşın eylem analizini ortaya koyan Arendt, bu konuda uyarıda bulunmayı da ihmal etmez. Çünkü eylem bir şeyleri harekete geçirir fakat sonuçları eylemin niyetinden çok farklı olabilir (Arendt, 2018, s. 24).

2. YÖNTEM

Habermas ve Arendt'in kamusal alan yaklaşımları tarihsel bir olgudan hareketle normatif sonuçlara ulaşma amacı taşımaktadır. Konuyla ilgili yapılan çalışmaların geneli bu iki yaklaşımı karşılaştırmaktan uzaktır. Fakat bu çalışmanın amacı tartışmalara açık olmakla birlikte söz konusu iki bilimsel analizin karşılaştırmasını da barındırmaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Jürgen Habermas'ın kamusal alan kavramsallaştırmasının niteliği ifade edilmiştir. İkinci bölümde de Hannah Arendt'in kamusal alan kavramsallaştırmasının özellikleri ifade edilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise Habermas ve Arendt'in kamusal alanı yeniden düşünmek üzerine izledikleri yöntem ve bu iki yaklaşıma yöneltilen eleştiriler analiz edilmiştir. Habermas ve Arendt'in kamusal alan kavramsallaştırmalarına değinmeden önce kamusal alanın tarihsel gelişim sürecinden bahsetmek uygun olacaktır.

3. KAMUSAL ALANIN TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

Kamusal ve özel alan kavramları, karşıtlıkların anlamlandırılmasıyla değerli hale gelen iki yaklaşımın öznelere oluşturulmaktadır. Bu kavramlar ilk örneklerini Antik Yunan siyasi düşüncesine kadar götürebileceğimiz (Köroğlu, 2013, s. 432) tarihsel bir nitelik taşımaktadır.

Kamu kavramı Antik çağda genel olarak yurttaşları ifade eden bir kavram olarak kullanılmıştır. Romalılar kamusal alan ile özel alanın sınırlarını ortaya koymuş ve sokak, meydan, tiyatro gibi alanları kamusal alan olarak nitelendirmiştir. Bunun yanında kamusal alan siyasi bir anlam da taşımıştır. Devletin mülkü, gelirleri ve toprakları kamusal alan içerisinde kabul edilmiştir. Kamunun devlet ile nitelendirilmesi bu düşünceden hareketle anlam kazanmıştır (Falay, 2014, s. 52).

Kamusal alan kavramı, Antik Yunan'da polis devletlerinin örgütlenmesiyle birlikte tarihsel ilk görünümünü sergilemiştir. Polis devletlerinde temel olarak iki ayrı yaşam alanı ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki *oikos* olarak ifade edilen ve her bireyin kendi yaşamını temsil eden özel alandır. Kamusal alan ise genellikle pazar meydanlarında kendini göstermektedir. Kamusal alanın diğer sınırlarını ise mahkemeler, sportif oyunların sergilendiği alanlar ve tiyatrolar oluşturmaktadır (Çulha Zabcı, 1997, s. 19).

Orta Çağ'da kamusal ve özel alan arasındaki ayrım belirsizleşmeye başlamış ve özel alan hâkimiyet alanını genişleterek kamusal alana hâkim bir durumda olmuştur. Bu durumun en belirgin göstergesi, kırsal yaşam alanlarının kısmen ortadan kalkması ve kentsel yaşama geçilmesi sürecinin hızlanması olmuştur (Çulha Zabcı, 1997, s. 36).

Kamusal alanın, Batı'da siyaset bilimi literatüründe kavramsal olarak kullanımı 15. Yüzyıla rastlamaktadır. "Toplumun ortak çıkarını" ifade eden bir kavram olarak kamusal alan, "denetime açık bir alan" anlamıyla 16. ve 17. Yüzyıllarda ilk tanımına yeni anlamlandırmalar yüklenerek kullanılmaya devam etmiştir. Bu noktada özel

alan kavramı da anlam kazanmaya başlamıştır. İlk olarak özel alan kavramı, ayrıcalıklı konumları nedeniyle “üst düzey devlet görevlilerini diğerlerinden ayırt etmek” anlamıyla kullanılmış, sonrasında “kişinin ailesi ve arkadaşlarını içeren bir yaşam alanı” şeklinde nitelendirilmeye başlanmıştır. Fransa’da kamusal alan kavramı, ilk olarak “tiyatro seyircilerinden oluşan bir topluluğu” ifade etmiş ve Rönesans’la birlikte giderek sosyalliğin inşa edildiği bir yaşam alanından siyasal düşüncenin oluştuğu bir yaşam alanına doğru evrim gösterdiği siyasal bir özne niteliği taşımaya başlamıştır (Yılmaz, 2007, s. 2).

18. Yüzyıl’da toplumdaki sınıfsal dengelerin değişmesiyle birlikte sivil toplum güçlenmeye başlamıştır. Sivil toplumun güçlenmesiyle birlikte devlet ve toplum ilişkisi biçimlenmeye başlamıştır. Sivil toplum süreç içerisinde önce kamusal otoriteye bağlı sonra da kamusal otoriteden ayrı ve zaman zaman ona karşıt bir konumda yer almıştır (Çulha Zabcı, 2017, s. 43).

Kamusal alan kavramı Batı siyaset felsefesi geleneğinde genel olarak üç farklı yaklaşımla izah edilmeye çalışılmıştır. Bunlardan ilki *agonistik* yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre kamusal alan, bir bireyin diğerlerinden üstün olmak için onlarla rekabet içerisinde mücadele ettiği bir alan niteliği taşır. Bu alan içerisinde üstün olmak, ahlaki ve siyasi erdemlerin açığa çıktığı ve sergilendiği bir ortamda mümkün hale gelecektir. Kamusal alan yaklaşımlarının ikincisi, *legalistik* yaklaşımdır. Bu yaklaşım, Kant’ın ifade ettiği adil ve istikrarlı kamu düzenini temel alan, John Rawls’un “adalet” kavramsallaştırmasıyla anlam kazanan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre liberalizm, kamusal alanda siyasi diyalogu ve iktidar üzerine konuşmayı belli sınırlar içerisinde mümkün kılan bir kamuoyu oluşturma sürecidir. Legalistik yaklaşımda iktidarın meşru olması ve kurumların uyguladığı denetimin kamuya açık bir süreci ifade etmesi önem taşır. Kaynağını toplumsal bir sözleşmedeki uzlaşma kültürüne dayandıran bu yaklaşım, liberal kamusal alan içerisinde diyalogu mümkün kılar. Kamusal alan yaklaşımlarından üçüncüsü ise cumhuriyetçi ve liberal modellerle ortak özellikler taşıyan karakterine karşın onlardan farklı nitelikler taşıyan Habermas’ın *söylemsel kamusal alan modelidir*. Bu modelde kamusal alan, siyasi kararlardan etkilenenlere bu kararların oluşum sürecini etkileyebilmeleri ve gerekirse bu kararları değiştirebilmeleri için söz hakkı tanıyan bir takım prosedürlerin oluşturulduğu bir alanı ifade etmektedir (Yılmaz, 2007, s. 8).

Kamusal alan kavramı özellikle 1980’li yıllardan itibaren demokratik kuramların ilgi alanı haline gelmiştir. Bunda birçok faktörün etkisi olmakla birlikte özellikle sosyalist rejimlerde yaşanan çöküş önemli pay sahibi olmuştur. Sivil toplum tartışmalarının canlanmasıyla sonuçlanan bu süreç, kapitalizmin gelişme gösterdiği ülkelerin demokratik kurumlarının girmiş olduğu çıkmazla birlikte önemli hale

gelmiştir. Sonuç olarak kamusal alana yönelik ilgi, sivil toplum kavramının yeniden tanımlanmasıyla artış göstermiştir (Çulha Zabcı, 1997, s. 1-2).

4. HABERMAS'IN KAMUSAL ALAN YAKLAŞIMI

Habermas kamusal alan yaklaşımını, burjuva kamusal alan (Çetinkaya, 2008, s. 127; Odabaş, 2018, s. 2055) tipolojisiyle somutlaştırmıştır. Habermas'ın bu kavramı ortaya çıkarması iki temel gelişimin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki, modern ulus devletlerin ortaya çıkış süreci olarak ifade edilir. 16. Yüzyılın sonlarından itibaren modern ulus devlet yapılarının ortaya çıkması, devletten ayrı bir unsur olarak toplumu ortaya çıkarmıştır. Bu noktada modern devlet, kamu iktidarının alanını ifade etmekteyken, toplum ise özel çıkar ve eylem alanı olarak karşımıza çıkmıştır. Orta Çağ'da böylesine bir ayırım görülmemiştir. Çünkü yönetim, asker, adalet ve maliye gibi görevler özel bireyler ve kurumlar tarafından yerine getirilmekteydi. Modern devletlerin kurumsallaşmasıyla birlikte söz konusu görevler devlet egemenliği altına geçmiştir. Bu süreç otoritelerini pekiştiren mutlakıyetçi yönetimleri ortaya çıkarmıştır. Bu noktada toplum, egemen devlet altındaki bir alanı ifade etmeye başlamıştır. Habermas tarafından burjuva kamusal alan olarak nitelendirilen alan günümüz sivil toplum anlayışının özünü oluşturan bir yapı olarak karşımıza çıkmıştır. İkinci gelişim ise kapitalizmin yükselişiyle ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin yükselişinin bir sonucu olarak devlet ve toplum arasındaki bağların kopuşu, devlet siyasi alanı ile bireysel özel alanı arasındaki ayırımın derinleşmesiyle sonuçlanmıştır (Falay, 2014, s. 53; Kahraman, 2019, s. 197).

Habermas'ın "burjuva kamusal alan" olarak nitelediği (Torun, 2020, s. 222) alanlar siyasi olmayan formlarda gelişmiştir. Modern formun bu ilk kurumları genel olarak kütüphaneler, müzeler, konser salonları ve tiyatro alanları şeklinde örneklendirilmiştir. Bu kurumlar içerisinde sürdürülen tartışmalar zaman içerisinde politik bir alana kaymıştır. Bu anlamda çeşitli kamusal alanları oluşturan bireyler kendi bireysel çıkarlarının ötesinde devlet politikalarını etkileyecek bir kamuoyu oluşturmayı amaçlamıştır. Kamuoyu oluşturma çabaları sayesinde kamusal tartışmaların kurumsallaşmasını mümkün kılacak koşullar ortaya çıkmıştır (Çulha Zabcı, 1997, s. 71-72).

Tarihsel gelişim sürecini izah etmeye çalıştığımız kavramsal anlamlarından ziyade kamusal alan kavramı, Habermas'ta söylemsel alan olarak kavramsallaştırılmış ve kamusal alanın "herkese açık olma özelliği" vurgulanmıştır. Habermas bu noktada bireylerin kamusal alana katılımıyla somutlaşan ve fikirlerin özgürce ifade edildiği bir iletişim ortamına atıfta bulunur. Bu ortamda herkesi ilgilendiren fikir-

ler özgürce açıklanıp tartışılabilmekte ve bu etkileşimin sonucunda bir müzakere alanı ortaya çıkmaktadır (Yılmaz, 2007, s. 4). Dolayısıyla Habermas'ın kamusal alan yaklaşımı, ne devlet bürokrasisinin baskıcı yöntemine ne de salt bireysel niteliklerin toplumsallıktan uzak doğasına benzemektedir (Akkol, 2018, s. 178). Kamusal alan bu anlamıyla salt kamusal ve bireysel niteliklerden arındırılmış doğal bir müzakere alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kamusal alan kavramı, kamusal olan ile özel olanı birbirine bağlaması noktasında önem taşımaktadır. Soylularla burjuvanın bütünleşme sürecine katkıda bulunduğu kamusal alan, esas olarak burjuvanın bu süreçte yeni bir elit haline gelmesinde de pay sahipliği yapmıştır. Bu noktada kamusal alan, burjuvanın oluşma süreciyle bağlantılı olarak nitelendirilmiştir. Çünkü kamusal alan kavramı kapitalist toplumsal ilişkilerde daha çok anlam kazanmaktadır. Bu sebeple, her ne kadar "*kapitalizm kamusal alanın tabut taşıyıcısı olsa da aynı zamanda ebesi*" olarak nitelendirilmiştir (Falay, 2014, s. 54).

Habermas'ın kamusal alanla ilgili tartışmalardaki en önemli tezi kamusal alanın ailenin özel alanında yer alan ve siyasi kamusal alan dönüşen "sınırlandırılmamış iletişim" anlayışdır. Bu anlayış, özel alanda oluşan iletişim aktivitelerinin kamusal alanda da sınırlama olmaksızın yer almasını kolaylaştıran bir durumun ifadesidir. Habermas'ın ikinci önemli tezi ise kamusal alanın modern devlete karşı eleştirel bir konumda bulunduğu ve devletin karşısında yer alan bir toplumun inşasını temin ettiği üzerinedir (Çulha Zabcı, 1997, s. 66).

Habermas'ın söylemsel kamusal alan olarak ifade ettiği yaklaşımı, siyasi elitlerin agonistik bir yöntemle itibar kazanma arayışında olduğu kamusal alan yaklaşımından uzaktır. Diğer taraftan Habermas'ın kamusal alan modeli demokratik niteliklerine karşın, liberal siyasi felsefenin demokratik toplumlarda meşruiyetin kamusal diyalogla mümkün olduğu düşüncesiyle de birebir örtüşmez. Habermas'ın kamusal alan modeli, liberal siyasi geleneğin söylemleri tarafsızlıkla kısıtladığı bir anlayıştan ziyade, bireylerin toplumsal normların geçerliliğini özgürce tartışabildiği ve bu normların oluşum sürecini pratikte etkileyebildiği bir zemine sahip olmayı gerektirir. Habermas'ın kamusal alan modelinde pratikte tartışmaların çokluğu kadar kamusal alanın ortaya çıkması mümkündür (Yılmaz, 2007, s. 8).

Habermas kamusal alanın liberal yapısının sivil toplumla olan bağlantısında bazı çelişkilerin yer aldığını savunmuştur. Sivil toplum bireyler arasında eşit ve özgür bir alanın oluşmasını ifade eder ve devletin müdahalesini olumlu olarak görmez. Dolayısıyla sivil toplumun kendini anlamlandırabilmesi ve toplumsal düzlemde yer alabilmesi kamusal alanın liberal yapısı içerisinde yeterli olmayabilecektir.

tir. Bu noktada Habermas'ın sivil toplum kavramının üç ekseninde kurulduğu ifade edilmiştir (Çulha Zabcı, 1997, s. 71):

- “1. *En dar anlamıyla sivil toplum, devlet otoritesinin yönlendirilmesi ve etkisi dışındaki özgür kurumsal birlikteliklerin bulunduğu alana karşılık düşmektedir.*
2. *Daha geniş anlamında sivil toplum, devletin etkisi dışındaki bu kurumsal birliktelikler yoluyla kendini yapılandırabilen ve etkinlikler arasındaki ilişkileri kendisinin kurabildiği bir toplumun varlığına işaret etmektedir.*
3. *Diğer iki tanımı içeren, ama alternatif bir bakış açısı sunan başka bir tanım ise, sivil toplumun devlet politikalarının gidişatını etkileyebilen ya da bu politikalara nüfuz edebilen kurumsal birlikteliklerin bulunduğu yerde ortaya çıktığı savını içermektedir.”*

Habermas ve Keane gibi sosyalist bakış açısının savunucuları refah devletinin siyasal bağlamlarını araştırmıştır. Habermas bu noktada refah devletinin sivil topluma yönelik müdahalesinin toplumla devlet arasındaki ayrımı belirsizleştirdiğinden hareketle kamusal ve özel alan arasındaki farkı da ortadan kaldırdığı fikrini savunmuştur. Habermas'a göre devletin bürokratik yeteneğinin gelişmesi onun ekonomide de etkin bir rol oynamasını sağlamış ve devlet bu noktada yarı özel bir özne haline gelmiştir. Bunun yanında özel şirketlerle devlet arasında kurulan bürokratik bağlar sivil toplumun devlete karışmasına neden olmuştur. Bu noktada sivil toplum da yarı kamusal bir niteliğe bürünmüştür. İletişim unsurlarının ve kitlesel iletişim araçlarının kamusal alanda bir aktör konumuna gelmesi de kamusal ve özel alan arasındaki ayrımın silikleşmesinde pay sahipliği yapmıştır. Sonuç olarak kamusal alan Habermas'a göre dışarıdan yönlendirilen bir ilişkiler ağından başka bir şeyi ifade edemez duruma gelmiştir (Çulha Zabcı, 1997, s. 6).

Habermas günümüz toplumlarında, kamusal alanın dönüşümünde, saydamlık ve açıklık işlevinin etkisini kaybetmeye başladığını ifade etmiştir. Bu durumu ortaya çıkaran temel neden, kamusal alanın yerel zemini kaybetmesi ve özel alan ile kamuoyu arasındaki ayrımın belirgin sınırlarının ortadan kalkması olarak nitelendirilmiştir. Özel alandan çıkarak kamusal alana müdahale boyutuna ulaşan dernekler, sivil toplum ve cemiyetlerin çıkarlarına aracılık yapmak durumunda olan siyasi partilerin varlığı, bu saydamlığın ortadan kalkmasına katkı sağlamıştır. Bunun yanında parlamentolar da kamusal alanın bir tartışma alanı olmaktan ziyade bir gösteri birliktelikleri haline gelmiştir. Bu noktada parlamento kürsüleri bir şov alanı haline bürünmüş ve tartışmaların açık ve saydamlıkla yürütülmesini

zorlaştırmıştır. Dolayısıyla tartışmaların olumlu ve olumsuz nitelikleri geri planda kalmıştır (Falay, 2014, s. 67).

5. ARENDT'İN KAMUSAL ALAN YAKLAŞIMI

Arendt, *The Human Condition* isimli çalışmasında kamusal alan ve özel alan kavramlarını ifade etmeye çalışmıştır. Arendt, çalışmasında bu kavramları anlamlandırırken tartışmalarına “insan olmanın ne anlama geldiğini” yorumlamakla başlar (Arendt, 1998, s. 7-11).

Arendt'e göre insan, kendini özel alandan ayırıştırarak kamusal alan içerisinde var olmaya çalışır. Böylelikle insan kamusal alan içerisinde çevresine kim olduğunu duyuracak ve fikirlerini ifade etme şansına sahip olacaktır. Arendt'e göre insanın ayırt edici özelliği onun bir akla sahip olması ve düşünebilmesinde değil diğer insanlarla iletişim ve etkileşim içerisinde kendi varlığını kavrayabilmesinde ortaya çıkar. Bu etkileşimin ortaya çıkardığı çoğulluk durumu içerisinde insan, kendi varlığını diğerlerinin farklılığı içerisinde anlamlandırmaya çalışır. Bu nedenle Arendt, insanın başkalarıyla bir arada yaşamasının onun varoluşunu ortaya çıkardığını, bu varoluşun da ancak kamusal alanda mümkün olduğunu savunmuştur (Yılmaz, 2007, s. 9-10).

Arendt, insani etkinliklerde eyleme bir üstünlük atfetmesine karşın diğer insani etkinlikleri küçümseyici bir tavır takınmaz. Arendt'e göre insani etkinliklerin her biri kendi içinde olumlu değerlere sahip ve bir ilişki içerisindedir. Arendt'in bu noktada karşısında durduğu husus, bireysel öznenin mutlak değerli hale geldiği bir yaşam biçimidir. Modern çağla birlikte gelişen teknoloji ve otomasyon süreçleri insanlığı emek alanında bir araç haline getirmiş ve bu süreçte toplumsal olanla politik olan arasındaki ayrım derinleşmiştir. Tüketim kültürünün bir salgına dönüşmesiyle insanlık kullan-at benzeri bir yaşam sürecini kalıcı hale getirmeye çalışmıştır. Bu durum manevi unsurların kalıcılığını ortadan kaldırma tehlikesini gün yüzüne çıkarmıştır (Kılıç Cepdibi, 2018, s. 85).

Arendt'e göre insanların siyasi eylemde bulunmaları, onların başkalarıyla kurdukları örgütlenme biçimlerinin varlığıyla ilgilidir. Bu nedenle Arendt, kamusal alan ve özel alan kavramlarına siyasetin doğasını ortaya koymak amacıyla başvurmuştur. Arendt'e göre kamusal ve özel alan arasındaki ilişki, siyasi olanla siyasi olmayan arasındaki sınırı da ifade etmektedir. Arendt, kamusal alan yaklaşımını siyasi alanla ilişkilendirir ve insanın siyasi eylemlerini kamusal alan içerisinde ortaya koyabileceğini savunur. Bu yaklaşıma göre kamusal alan içerisinde var olan insan,

kendini ve dünyanın gerçekliğini anlamlandırarak mutluluğa sahip olabileceği bir kamusal alanı ortaya çıkartır (Yılmaz, 2007, s. 10).

Arendt düşüncelerini agonistik kamusal alan yaklaşımıyla, siyasi olanın kamusalâ hâkim olduğu ve böylelikle vatandaşların kendi varlıklarını anlamlı kıldığı bir alan üzerine inşa etmiştir (Şeker, 2014).

Arendt, siyasi alanla eşitlediği kamusal alanın insanın yaşamı için önem taşıdığını ifade etmiştir. Arendt'e göre insan, kim olduğunu ifade etme noktasında kamusal alana başvurur. Bu noktada kamusal alanın önemi insanlar tarafından benimsenmedikçe insan haklarını korumanın ve insanın haysiyetini sürdürmenin olanağı bulunmamaktadır. Bu nedenle Arendt'in en büyük kaygılarından birini siyasi alana olan saygının geri kazandırılması oluşturmaktadır. Çünkü Arendt, modern çağda Antik Yunan siyasi geleneğinden beri var olan kamusal alan - özel alan ayrımının etkisini yitirdiğini ve 20. Yüzyılda bu ayrımın ortadan kalktığını savunmuştur. Arendt'e göre kamusal alan ortadan kalktığında insanlar farklı bakış açılarını anlamlandırabilme ve meselelere tarafsız bakabilme yetilerini kaybederler. Bu da insanları biyolojik varlıklar olmalarının ötesine götürmeyen bir dünyayla yüz yüze getirecektir. Bu nedenle kamusal alan, insanın siyasi yeteneklerini kavrayabileceği ve kendisini diğer insanlar arasında ne şekilde anlamlandırabileceği noktasında varlığına değer verilen bir yaklaşım olarak yer almaktadır (Yılmaz, 2007, s. 12-13).

Arendt'e göre kamusal alan, Antik Yunan'da polis devletleri içerisinde ortaya çıkmakla birlikte bu coğrafi sınırlar içerisine hapsedilemez. İnsanların bir arada siyasi eylemlerde bulunmalarını sağlayan bu kent devletleri Arendt'e göre onları bir düzende tutmayı sağlama noktasında yeterli olmayacaktır. Arendt, insanları bir düzen içerisinde bir arada tutma yetisinin eylem ve etkileşimle mümkün olabileceğini savunmuş ve "nereye gidersen git yanında polisi de götüreceksin" düşüncesinin sadece Antik Yunan geleneğine ait olmadığını, bu düşüncenin kamusal alanı ortaya çıkarmak isteyen insanın bir parolası olarak benimsenmesi gerektiğine vurgu yapar (Yılmaz, 2007, s. 16-17).

Arendt, kamusal alan olarak değerlendirdiği polisin önemini ortaya koymuştur (Doğanay, 2018, s. 220). Bunlardan ilki, polisin insanları hanelerinin ötesinde bir noktaya taşıyarak kamusal alan içerisinde ölümsüzleşebilecekleri ortamı sağlama özelliğiydi. Arendt bu düşüncesinde, polisin insanların kimliklerini belirlediği ve düşünceleriyle polis içerisinde ölümsüzleşebilecekleri fırsatlara sahip olabildiklerini savunmuştur. Arendt'e göre polisin diğer önemi de ölümsüzlüğü hak eden eylem ve söylemlerin polis içerisinde faniliğini yitirebilecekleri bahsi üzerinedir. Arendt

bu düşüncesini Perikles'in cenaze söylevindeki şu ifadeleriyle vurgulamıştır (Yılmaz, 2007, s. 18):

“Polis, bütün denizleri ve karaları cengâver iradelerinin sahnesi haline koyanların şahitsiz kalmamalarını ve onları göklere yükseltecek kelimeler bulup çıkarmasını bilen ne Homeros'a ne de bir başkasına gerek duyar halde olmamalarını temin etmekteydi; bu sayededir ki eylemde bulunanlar, başkalarının yardımı olmadan, gerçekleştirdikleri iyi ile kötü edimlerin ezeli hafızasını birlikte oluşturabilecekler, bugün ve gelecekte de hayranlık konusu olmayı sürdürebileceklerdi.”

Arendt, Perikles'in bu ifadelerinden yola çıkarak polis'i insanın siyasi varoluşunu sağlayan bir unsur olarak şu şekilde ifade eder (Yılmaz, 2007, s. 18):

“İnsanların bir alanda polis biçimi altında sürdürdükleri yaşam, insani etkinlikler içerisinde en geçici nitelikte olan eylem ile konuşmanın ve insan elinden çıkma en az katı en kısa ömürlü ürünler olan edimler ile bunlardan doğan hikâyelerin yok olup gitmemelerinin teminatıydı sanki. Fiziki bakımdan kenti çevreleyen duvarlarla tahkim olmuş ve psigonomik olarak da yasalarla güvence altına alınmış olan polis örgütlenmesi, bir tür örgütlenmiş bellektir.”

Bu noktada Antik Yunan siyasi geleneğinde polis, insanların bireysel yaşamlarının faniliğine bir teminat olarak görülen kamusal bir alanı karşımıza çıkarmıştır. Bu nedenle polis, insanların sadece güvenliklerini sağlayan bir alan olmaktan ziyade kamusal alan içerisinde eylem ve söylemleriyle var olmaya çalışan insanın ölüm-süzlüğünü sağlayan kamusal bir alanı ifade etmektedir (Yılmaz, 2007, s. 18-19).

Arendt, günümüzde doğa bilimlerinde yaşanan zaferin bunalımına vurgu yapmıştır. Bu bunalımın kaynağını, bilimsel bakış açısıyla ortaya koyulan gerçeklerin teknolojik olarak da teyit edilmelerine karşın insanları düşünme yetisinden alıko-yabileceği ve insanlığın düşünmek ve konuşmak için mekanik yapılara ihtiyaç duyan aciz varlıklar haline gelebileceği endişesiyle ifade etmiştir (Çulha Zabcı, 1997, s. 111). Arendt'in konuşmaya verdiği bu önem, onun kamusal alanın oluşum sürecinde toplumsal diyalogun ne derece değerli olduğunun da bir ölçüsü olarak karşımıza çıkmaktadır.

6. KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ: HABERMAS VE ARENDT

Habermas ve Arendt'in kamusal ve özel alana yönelik tartışmalarını iki araştırma sorusu üzerinden analiz etmek mümkündür.

1. *Jürgen Habermas ve Hannah Arendt kamusal alan ve özel alana dair kavramsallaştırmalarını hangi düşünceler üzerine inşa etmiştir?*

Habermas ve Arendt tarafından kamusal alan kavramı üzerine yapılan analizler, tarihsel bir süreçten hareketle sonuca ulaşma amacı taşımaktadır. Habermas kamusal alan analizini “burjuva kamusal alan” üzerine modellerken; Arendt, Antik Yunan tezi üzerine modellemiştir. Her iki bilim adamı da yöntem olarak benzer bir yöntemi benimsemiş olmalarına rağmen ulaştıkları sonuçlar üzerine çeşitli benzerlik ve farklılıkları barındırmaktadır. Öncelikle benzer yönleri olarak her iki yaklaşım da kamusal alan üzerine yeniden düşünmeye sevk etmektedir. Bunun yanında tarihsel bir analizden normatif sonuçlar çıkarmaya çalışmaları ve evrensel genelleme iddialarında bulunmaları her iki yaklaşımın olumsuz yönleri olarak değerlendirilmekle birlikte ortak noktalarını oluşturmaktadır (Şeker, 2014).

2. *Jürgen Habermas ve Hannah Arendt’in kamusal alan, özel alan ve demokrasi kavramsallaştırmalarının benzer ve farklı yönleri nelerdir?*

Habermas ve Arendt’in kamusal alan yaklaşımları farklılıklar içermekle birlikte kamusal alanın maddi yapısına dair tasavvurları ortak noktalar içerir. İki düşünürün de kamusal alan modeli eşitliğe dayalı açık bir ortam içerir. Bunun yanında iki yaklaşımda da benimsenen kamusal alan modeli farklılıkların diyalog yoluyla ifade edildiği çoğulcu bir yapıyı sunmaktadır. Dolayısıyla iki düşünürün de benimsediği kamusal alan modeli bireyi özgürleştirici bir anlayışa sahiptir (Çulha Zabcı, 1997, s. 17).

Habermas’ın kamusal alan yaklaşımı iki açıdan tartışılmıştır. Bunlardan ilki, Habermas’ın tarihsel değerlendirmelerinin, Avrupa modernliğinin doğuşu noktasında bazı eksiklikleri barındırdığı üzerinedir. Habermas yaklaşımında, burjuva kamusal alan üzerine odaklanmasına karşın aynı süreçte Avrupa’da ortaya çıkan diğer kamusal alan modellerini araştırma alanının dışında bırakmıştır. Habermas bu eksikliğini kendisi de kabul etmiş ve kitabının önsözünde Fransız Devrimi’nin Jacoben sürecine ve Chartist harekete dayanan “plebci” kamusal alanı incelemediğini ifade etmiştir (Şeker, 2014).

Habermas’ın kamusal alanın yeniden dönüşümü üzerine ortaya koyduğu fikirler uygulama alanı olarak “ütöpik” olmakla eleştirilmiştir. Habermas bu dönüşümün zımnı ifadelerle belirttiği üzere yasal bazı düzenlemeleri gerektirdiğini vurgu yapmıştır. Habermas’ın özel çıkarla devlet arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesi düşüncesi ilk bakışta çekici gelmekle birlikte bu düzenlemelerin ne şekilde yapılacağı noktasında muğlaklıkları içermektedir (Çulha Zabcı, 1997, s. 156).

Habermas'ın söz konusu eksikliklerinin yanında Hannah Arendt'te kamusal alan analizine yönelik yaptığı araştırmalarda iki hususta eleştirilmiştir. Bunlardan ilki Arendt'in Antik Yunan modelini tarihsel sürecinden koparacak ölçüde soyutlaştırması ve yüceltmesi olarak ifade edilmiştir. İkincisi ise Arendt'in Antik Yunan modelinden esinlenerek ürettiği cumhuriyetçi modelin, modern toplum koşullarına nasıl uyum sağlayacağı konusunda analizinde yer alan belirsizliktir (Şeker, 2014).

Arendt'in kamusal alan yaklaşımı üzerine yöneltilen eleştirilerden diğeri, düşüncelerinin her ne kadar demokratik içeriğe sahip olmakla birlikte emek etkinliğini aşağı görmesi nedeniyle elitist olduğu noktasındadır. Arendt'in düşüncelerini ifade etmek için başvurduğu polis, gerisinde kölelerden oluşan ve yaşamın basit zorluklarına karşı var olmaya çalışan bireylerin de yer aldığı karanlık bir alanı içermektedir. Bu açıdan Arendt, Habermas'ın tarihsel yaklaşıma verdiği önem konusunda farklılaşır. Arendt, siyasete ilişkin normatif ilke oluşturma sürecinde Habermas'ın tarihsel yaklaşımına kıyasla daha etkin olmayan bir noktada konumlanmıştır (Çulha Zabcı, 1997, s. 157-158).

Habermas'ın kamusal alan yaklaşımı tarihsel ve normatif düzlemde bir takım sorunları barındırmakla birlikte, modern toplumların karşılaştığı açmazların çözümlenmesinde Arendt'e kıyasla daha gerçekçi ve daha ilerici tahlilleri içermektedir. Habermas'ın tarihsel ve normatif düzlemde inşa etmeye çalıştığı fikirlerinde kuşkusuz felsefik yaklaşımın da izleri bulunmaktadır. Ancak Arendt'in yaklaşımında felsefi kurgu Habermas'a kıyasla daha ön plandadır. Arendt'in siyasi yaklaşımında çıkar çatışmalarının yarattığı güç ilişkileri almamaktadır. Arendt, kamusal alan, özgürlük ve iktidardan oluşan üç unsurla siyaset kavramını temellendirmiştir. Fakat bu unsurların birbiriyle olan güç ilişkilerini ihmal etmiştir. Habermas'ın bu konuda Arendt'ten farkı, güç ilişkilerini göz ardı etmek yerine bunları akılcı iletişimsel çözümlerle birbirlerini yok etmeden uzlaştırmaya çalışmasından kaynaklanmaktadır (Çulha Zabcı, 1997, s. 158-159).

7. SONUÇ

Habermas ve Arendt'in kamusal alan modellerinde, günümüz siyasi tartışmalarının içerisinde yer alan, demokratik siyasi katılım mekanizmaları sağlamak ve toplumsal bütünleşme araçları kullanmak gibi değerli düşünceler yer almaktadır. Fakat bu düşünceler modern toplum geleneği içerisinde nasıl uygulanabileceği noktasında bir takım açmazları barındırmaktadır. Yine de uygulama zorluklarına rağmen, Habermas ve Arendt'in siyaset bilimi literatürüne kazandırdıkları bu dü-

şünceler, üzerinden yarım yüzyıldan fazla geçmiş olmasına karşın orijinalliklerini korumaktadır.

Habermas'ın kamusal alan modeli, tarihsel ve normatif düzlemde şekillenmesi noktasında Arendt'in kamusal alan modeliyle benzer özellikler göstermekle birlikte, modern toplumun siyasi açmazlarına getirdiği önermeler açısından daha uygulanabilir niteliktedir.

Arendt'in kamusal alan modelini Antik Yunan toplum geleneği üzerine inşa etmesi, düşüncelerinin uygulanabilirliği noktasında eleştirilere neden olmuştur. Arendt'in Habermas'a kıyasla kamusal alan kavramına yaklaşımı daha felsefi bir boyutta olması, ortak noktalarına rağmen iki yaklaşımın düşünsel ayrımlarına yönelik izler taşımaktadır. Bu noktada Arendt'in kamusal alan çözümlemesi, üzerinde felsefi tartışmaların devam edeceğini göstermektedir.

Yapılan karşılaştırmalı analiz sonucunda, Habermas'ın kamusal alanın yeniden dönüşümü üzerine ortaya koyduğu fikirlerin ütopyik olduğu düşüncesine kısmen katılmak mümkündür. Çünkü Habermas'ın söz konusu dönüşüm süreci içerisinde yapılacak yasal düzenlemelerde, özel çıkarla devlet arasındaki ilişkilerin ne şekilde düzenleneceğine dair önermeleri net bir şekilde ortaya koyulmamıştır. Yine yaptığımız analiz sonucunda ortaya çıkan bir diğer sonuç Arendt'in düşüncelerine yöneliktir. Arendt'in kamusal alan kavramsallaştırması her şeyden önce elitist bir yaklaşımı içermektedir. Arendt'in Antik Yunan'dan esinlendiği kamusal alan kavramsallaştırmasının günümüz toplumlarına ne şekilde uyarlanacağı belirsizlikler içermektedir. Tüm bu düşüncelere karşın her iki düşünürün yaptığı bu tartışmaların siyaset bilimi literatürüne yaptığı kazanımları da inkar etmek mümkün değildir.

Habermas günümüz toplumlarında, kamusal alanın dönüşümünde, saydamlık ve açıklık işlevinin etkisini kaybetmeye başladığını ifade etmiştir. Bu durumu ortaya çıkaran temel neden, kamusal alanın yerel zeminini kaybetmesi ve özel alan ile kamuoyu arasındaki ayrımın belirgin sınırlarının ortadan kalkması olarak nitelendirilmiştir.

Özel alandan çıkarak kamusal alana müdahale boyutuna ulaşan dernekler, sivil toplum ve cemiyetlerin çıkarlarına aracılık yapmak durumunda olan siyasi partilerin varlığı, bu saydamlığın ortadan kalkmasına katkı sağlamıştır. Bunun yanında parlamentolar da kamusal alanın bir tartışma alanı olmaktan ziyade bir gösteri birliktelikleri haline gelmiştir. Bu noktada parlamento kürsüleri bir şov alanı haline bürünmüş ve tartışmaların açıklık ve saydamlıkla yürütülmesini zorlaştırmıştır.

Çalışmada bahsettiğimiz bu bilgiler, günümüz kamusal alanının sınırlarını ve demokratik tartışmaların odak noktasını değiştirebilecek potansiyelde olmaları bakımından siyaset bilimi literatürüne önemli kazanımlar sağlamıştır. Covid-19 salgınıyla küresel olarak mücadele eden günümüz toplumlarında kamuoyunun önemi, bu noktada bir kez daha ortaya çıkmıştır. Kitleli iletişim araçlarının gücü ile birlikte kamusal alanın önemi, devlet yönetimi üzerinde kamuoyunun etkinliğini arttırıcı bir noktada belirginleşmiştir.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Yazar Katkıları: Hasan Acar, çalışmanın tamamında tek başına katkı sunmuştur.

Çıkar Beyanı: Yazar ya da herhangi bir kurum/kuruluş arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: The author declares that the ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the event of a contrary situation, the Journal of Public Administration and Policy has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.

Author Contributions: Hasan Acar has contributed to all parts and stages of the study.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the author and/or any institution.

KAYNAKÇA

- Akkol, M. L. (2019). Jürgen Habermas'ın İletişimsel Eylem Kuramı ve Kamusal Alan Kavramının Analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (37), 171-180.
- Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. (Second Edition). London: The University of Chicago Press.
- Arendt, H. (2018). İnsanlık Durumu. (B. S. Şener, Çev.). **İstanbul: İletişim Yayınları**.
- Çetinkaya, Y. D. (2009). 1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (38), 125-140.
- Çulha Zabcı, F. (1997). *Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı: Habermas ve Arendt*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğanay, G. (2018). Siyaset Alanını Arındırma: Hannah Arendt'i Yeniden Düşünmek. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(2), 211-231.
- Falay, N. (2014). Kamusal Alanın Oluşumu, Dönüşümü ve İktisadi Boyut. *Journal of Life Economics*, (2), 51-69.
- Habermas, J. (1962). *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (2017). *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*. (T. Bora ve M. Sancar, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Kahraman, M. D. (2019). Kamusal Alanın Dönüşümü ve Kentsel Mekânın İletişimsel Niteliği Üzerine Düşünmek. *Planlama*, 29(3), 195-201.
- Kılıç Cepdibi, A. (2018). Homo Faber'in Dünyasından Animal Laborans'ın Zaferine: Hannah Arendt'in Politika Teorisinde Totaliter Tahakkümün Vücut Bulduğu İnsanlık Koşulu Üzerine Bir İnceleme. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, (27), 69-93.
- Köroğlu, C. Z. (2013). Modern Kamusal Alana Eleştirel Yaklaşımlar: Genel Bir Değerlendirme (Postmodernizm, Feminizm ve Din). *Turkish Studies*, 8(6), 431-457.
- Odabaş, U. K. (2018). Tarihsel Süreçte Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü ve Habermas. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(Özel Sayı), 2051-2066.
- Özbek, M. (2004). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil.

- Şeker, A. (2014). *Jürgen Habermas ve Hannah Arendt'in Kamusal Alan Araştırması*. Erişim adresi: <http://2014hit.blogspot.com/2014/12/jurgen-habermas-ve-hannah-arendtin.html>
- Torun, T. (2020). Jürgen Habermas'ın Kamusal Alan Kavrayışı: Rasyonel Politik İrade Oluşumu. *Kaygı*, 19(1), 220-238.
- Yılmaz, Z. (2007). *Hannah Arendt'te Özel Alan-Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alan*. (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.